

Wojna w *Trebniku* św. Piotra (Mohyły)

Aleksander Naumow

Słowa kluczowe: Prawosławie, Piotr Mohyła, *Trebnik*, hajdamacy, Wołyń

Trebnik Piotra (Mohyły) ukazał się drukiem 16 grudnia 1646 roku, dwa tygodnie przed śmiercią wielkiego hierarchy. Jest zarówno podsumowaniem dotychczasowej tradycji liturgicznej Cerkwi ruskiej, jak też świadectwem kontaktów z postbizantyńską praktyką liturgiczną Greków oraz odbiciem aktualnych stanowisk, problemów i perspektyw¹.

W działaniu metropolity Piotra i jego współpracowników widzimy próbę uniwersalnego potraktowania prawosławia i swoistą paralelę do reformatorskich poczynań potrydenckiego Kościoła rzymskiego.

Trebnik Mohyły jest księgą ogromną. Składa się z trzech części o łącznej ilości 1669 stron. Zawiera 129 rytuałów, z czego 37 nowych, 17 zapożyczonych z innych źródeł, a 20 odzwierciedla lokalną praktykę Cerkwi ruskiej.

Metropolita Piotr sporządził księgę odmienną od innych. Wielu rzeczy z dotychczasowej praktyki słowiańskiej i greckiej nie przyjął, za to w części drugiej i – zwłaszcza – w trzeciej wprowadził nowe obrzędy i teksty związane

¹ Ukazało się kilka reprintów, niektóre z wadami kopiowanych egzemplarzy (jak np. wydanie Canberra-München-Paris 1988 z luką w części drugiej, od s. 213 do 229). Korzystam z kompletnego wydania Centrum Informacyjno-Wydawniczego Ukraińskiej Prawosławnej Cerkwi (Moskiewskiego Patriarchatu): *Требник Митрополита Петра Могили, Київ 1646*, т. 1–2, Київ 1996, 2004². Niżej w tekście cyryliccka paginacja oryginału jest zamieniona na cyfry „arabskie”. Wszystkie tłumaczenia moje – A.N.

z aktualną sytuacją Cerkwi I Rzeczypospolitej, czy szerzej – chrześcijaństwa osaczonego przez islam, drażnionego przez judaizm i psutego od środka przez „heretyków” i odstępców. *Trebnik* traktuje więc jako jeden problem konfliktów wewnętrznych i zagrożeń zewnętrznych. W wielu modlitwach i wezwaniach święty metropolita błaga Boga, by uspokoił rozłamy w Kościele, by zniweczył herezje i apostazje, a także by oddalił pogańskie, tj. islamskie, zagrożenie (zob. np. III, 86.94.96.110 i in.).

Herezje i schizmy (єреси и ѿступства) wymienia się najczęściej jednym tchem, one są bolesną raną Kościoła, прелесть, злочестіє, крамолы, раздоры, раздираніа, вражды, междоусобныа брани, нестроєніа, насилствіа naruszają jego jedność i влгочинное строєніє (II, 78; III, 64.71.76.100.118 i passim).

Za „heretyków” uważa się tu przede wszystkim obóz reformacyjny, wykorzystując cały antyheretycki, najbardziej antyariański, materiał wschodniej tradycji. Najbliżsi prawosławiu są łacinnicy (I, 76.164.192–193.818.820) i unicy (I, 206–215), ale tylko przez ważność chrztu św. i, niekiedy, bierzmowania, ale nie szczędzi się im jako odszczepieńcom surowej krytyki, i to bardziej unitom niż rzymskim katolikom².

Kolejną grupą wrogów Cerkwi są Żydzi (I, 88.78.191), którzy przez swe bogoburstwo stanowią przykład dla heretyków i odstępców, a ci wraz z nimi wykluczają się ze sfery łaski i zbawienia (II, 26; I, 205; III, 99–100).

Jednak największa uwaga hierarchy skupia się na islamskiej agresji. To Turcy i Tatarzy są противници наши (III, 123), oni stanowią prawdziwe zagrożenie dla bytu rozbitego, podzielonego, skonfliktowanego, lecz przecież chrześcijańskiego i szlacheckiego państwa³. Te dwa określenia etniczne pojawiają się jako sprecyzowanie ogólnego pojęcia bezbożnych ludów: ѿ (безбожныхъ) языкъ, си естъ ѿ Тѣркѣ и Татарѣ (II, 143), ale też kilkakrotnie wymienia się imię Proroka i jego uczniów (III, 134). Oprócz przejętego z bizantyńsko-słowiańskiej skarbnicy zwyczaju nazywania ich Hagarytami czy Izmaelitami, by wskazywać na nieczyste ich pochodzenie z kazirodczego związku matki i syna, w *Trebniku* znajdujemy kilkanaście określeń ogólnych, mogących znaleźć zastosowanie i w innych kontekstach: языци, поганы, врази, сѣпостаты, противници, варвары; зѣвріє, волци, кровоядци, мѣжіє кровій; сатрапи, тиранни; zsubstantywowane (i nie): безбожніи, нечестивіи,

² A. Naumow, *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich*, (*Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne*, t. 1), Kraków 1996, s. 162–167.

³ W dwóch tekstach oprócz Hagarytów wskazuje się na inne, nienazwane niewierne narody (III, 127, 134).

злочестивїи, невѣрнїи, сквернїи; do tego epitety: мерзкїй, нечистый, всеоскверненный, сѣровый, беззаконный; rozbudowane określenia: тѣрещкоє зловѣрноє нечестїє. Występują liczne kombinacje w postaci kompozitów: богохѣльный/ворный/противный/мерзкїй; христо-ненавистный/ненавидный/хѣльный; крестоненавистный; кровопролитный; сѣровебезбожный i wiele innych.

Dużo miejsca poświęcono w *Trebniku* zagrożeniu ze strony imperium tureckiego, ale także dotkliwym efektem jego potęgi – prosi się Boga o wyzwolenie z tureckiego jasyru licznych jeńców (III,117), a także o pomstę za opustoszenie świątyń, zniszczenie ołtarzy, sprofanowanie rzeczy świętych (tamże). Karą za to może być tylko zniszczenie potęgi imperium osmańskiego, oczyszczenie ziem chrześcijańskich z wywołanego władzą osmańską bezbożia, zwrócenie tego dominium ze świętymi miejscami w ręce „wiernych i bogobojnych” władców. Bo przecież sułtan to car bezecny i nieprawy (нечестивонеправедный), podły, przewrotny i podstępny jak nikt na świecie (дѣкавнѣйшїй паче всеа земли, III,122), a islam to „bezbożne, bluźniercze, bezsensowne i opętańcze” nauczanie „oszalałego i po stokroć przekłętego” Mahometa (III, 134).

Gniew hymno- i euchografa jest zwrócony nie przeciwko człowiekowi, ale przeciwko bezbożnemu państwu i przeciwko knowaniom odwiecznego nieprzyjaciela rodzaju ludzkiego i Kościoła Chrystusowego. Dlatego też Chrystusowi przedkłada się ogólny program naprawczy:

Wspomnij i zmiłuj się nad tymi, co odstąpili od wiary prawdziwej i oślepionych przez wiodące ku zatraceniu herezje obdarz światłem Swojej prawdy i przyłącz ich do Twego świętego Kościoła.

Bezecnych pogan przez poznanie jedynej jaśniejącej w Trójcy Boskości oświeć i wprowadź do Twej świętej owczarni.

Wstrętne i bluźniercze imperium hagaryckie z całym jego obrzydliwym nauczaniem bez zwłoki obal i carom prawosławnym w swym miłosierdziu przekaz (III, 90; 134).

Konflikt ideologiczny i zbrojny jest przedstawiony z wykorzystaniem całego arsenału militarnych obrazów i formuł biblijnych, zwłaszcza psalmowych i z przywoływaniem świętych wojowników. W dużej mierze wykorzystana jest stara tradycja bizantyńska – z różnych okresów, np. z czasów walki z ikonoklazmem czy wojen z Bułgarami w VIII/IX wieku (Tarazjusz, Nicefor I), czy z czasów kontrowersji palamickiej w XIV wieku (Kallistos, Filoteusz), która znalazła częściowe odbicie w tradycji rękopiśmiennej i weszła do pierwszych drukowanych cerkiewnosłowiańskich trebników (Wenecja, Stra-

tyn 1606, Lwów, Wilno i Moskwa), podobnie jak to widzimy w weneckich euchologionach XVI i XVII wieku, z jakich korzystali pierwsi nasi wydawcy⁴. Z analizy obfitego materiału, jakiego dostarczają słowiańskie rękopisy i starodruki widzimy, że praktyka liturgiczna związana z wojną rozwijała się sukcesywnie, przechodząc od pojedynczych modlitw do krótkich obrzędów z kanonem w centrum, a następnie do całościowych rozbudowanych kompozycji liturgicznych (molebien), gdzie oprócz kanonu zasadnicze znaczenie przypisuje się modlitwom – przejmowanym z tradycji, adaptowanym i układanym *ad hoc*. Również trzeba zauważyć, zwłaszcza u Piotra (Mohyły), praktykę tworzenia nowych prośb na ekteniach, wprowadzania autorskich hymnów, a nawet ingerencji w teksty hirmosów.

Trebnik św. Piotra Mohyły miał ogromne znaczenie dla całego dalszego rozwoju liturgii ruskiej i rosyjskiej, zarówno przed reformami patriarchy Nikona, jak i potem, także w odniesieniu do tej problematyki. Wykorzystując teksty zawarte w *Trebniku* Mohyły, ale także materiał innych trebników słowiańskich i greckich, Cerkiew rosyjska umocniła wiele praktyk, a niektóre nawet rozwinęła, zwłaszcza wprowadzając nowe święta cerkiewne dla uczczenia bitew, zwycięstw czy traktatów pokojowych (Połtawa 1709, Nystad 1721, Napoleon 1812). Osobny temat to modły za poległych żołnierzy, które oprócz dni (sobót) przewidzianych na to ogólnie typikonem, zostały w Rosji dodatkowo nakazane – w 1769 roku na 29 sierpnia, a w 1994 na Dzień Zwycięstwa (9 maja nowego stylu)⁵.

Dużą popularnością cieszyły się w ruskim prawosławiu obydwu jurysdykcji obrzędy święcenia statków i łodzi wojskowych, sztandarów i broni. Powszechne stosowanie tych święceń, zwłaszcza w wypadku broni, nabrało wyraźnie pozacerkiewnego, lecz nie pozareligijnego charakteru. Wskażę tu kilka bardzo nacechowanych przypadków.

⁴ С. А. Ванюков, *Обзор истории православных воинских чиновоследований*, „Московские епархиальные ведомости”, 2002, № 9–10, s. 69–73, artykuł dostępny (8 VI 2015) m. in. na stronach: <vedomosti.meparh.ru/2002_9_10/obzor.doc>, <<http://azbyka.ru/dictionary/03/obzor-istorii-pravoslavnykh-voinskikh-chinoposledovaniy.shtml>>. Moskiewski liturgista wykorzystuje głównie studium: В. Прилуцкий, *Частное богослужение в Русской Церкви в XVI и первой половине XVII века*, Киев 1912 (repr. Moskwa 2000, Kiev 2012), w którym analizie wojennych/wojskowych rytuałów poświęcono strony 318–324, a modłom przeciwko wewnętrznym konfliktom strony 336–339.

⁵ Polskie przekłady ks. H. Paprockiego niektórych obowiązujących tekstów: <<http://liturgia.cerkiew.pl/euch/molebny/wrog.pdf>>, por. <http://liturgia.cerkiew.pl/euch/molebny/molebien_pomnozenie.pdf>, <http://liturgia.cerkiew.pl/euch/molebny/molebien_novy_rok.pdf>.

Hajdamacy

W 1768 roku na prawobrzeżnej Ukrainie wybuchł bunt hajdamaków, koliszczyzna. Na jego czele stał Maksym Żeleźniak, Kozak zaporoski, który wzywał do antypolskich wystąpień, powołując się przy tym na fikcyjny ukaz Katarzyny II, w którym caryca miała nakazywać wypędzanie z Ukrainy prawobrzeżnej polskiej szlachty, Żydów oraz kapłanów unickich. Żeleźniak sformował swój pierwszy większy oddział w Chłodnym Jarze w pobliżu monasteru Motronińskiego, którego przełożonym był Melchizedek (Znaczko-Jaworski). Rozpoczęcie działań wojskowych poprzedziło nabożeństwo błagalne o zwycięstwo nad wrogiem i poświęcenie broni, wszystko według tekstu Mohyły. Tradycja wskazuje za moment rozpoczęcia buntu z 1768 roku wieczorne nabożeństwo przed świętem męczenników Machabeuszy, przypadającym 1 sierpnia (co wg gregoriańskiego kalendarza równało się wtedy 12 sierpnia), choć działania trwały już od wiosny. Motyw święconej broni, zwłaszcza noży („гайдамацький свячений ніж”) wszedł na stałe do imaginarij niepodległościowego Ukraińców. Wygląda na to, że wersja klasyczna przypomina nieco osetyńskie kindżały. Ogólnie – była własnej roboty, wykonana z kosi przymocowanej na sztorc do drzewca, długości około arszyna (70-80 cm).

W słynnych *Hajdamakach* Taras Szewczenko kilkanaście razy wspomina *święcone noże*, czyni też aluzje do samego rytu ich poświęcenia⁶, a przez lekturę Szewczenki topos wszedł na stałe do literatury i ukraińskiej mitologii narodowej. Szczególnym echem odbiła się w Europie rzeź humańska⁷, a centralna postać poematu, Iwan Gonta, przed zabiciem swych katolickich synów wyjaśnia im, że obowiązuje go przysięga, brał bowiem nóż święcony po to, by „різати католика”. Jeśli zwrócimy się do tekstu modlitwy, którą broń była – i jest – święcona, to zobaczymy, że święcony oręż ma służyć

⁶ Są to wersy 311, 848–851, 918–919, 1116–1124, 1290, 1342, 1346, 1576, 2108, 2160, 2180, 2295–2300, 2377, 2420, 2428, 2476, zob. T. Szewczenko, *Hajdamacy*, tłum. L. Sowiński, <<https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/szewczenko-hajdamacy.html#anchor-idp1011680>>, (1861). Polski przekład nie zawsze oddaje specyfikę oryginału, np. *świaczenoho* nie da się *wując z kieszeni* ani *schować do cholewy*. Por. też wiersz *Холодний яр*, [w:] Т. Шевченко, *Зібрання творів: У 6 т.*, т. 1: *Поезія 1837–1847*, Київ 2003, s. 355–357, 740–742.

⁷ Pod koniec 2009 roku w telewizji ukraińskiej podczas emisji popularnonaukowego serialu odcinkowego *Historia ziem ukraińskich*, której sponsorem był Browar Lwowski należący do Grupy Carlsberg, odcinek poświęcony rzezi humańskiej wywołał skandal. W odcinku tym ataman Żeleźniak po zdobyciu miasta, popijając piwo „Lwowskie” powiesił na kościelnej wieży „Lacha, Żyda i psa – bo ich wiara jednakowa”. Oburzenie wyraziły polskie środowiska kresowe, a jeden z posłów PiS nawoływał do bojkotu piw producenta.

„къ оукрѣпленію и застѣпленію Цркви... стѣла, сирѣ же и вдовицъ” oraz „къ захищенію и застѣпленію истинны (!) Хѣы” (II, 255). Zestawienie tych słów umożliwia głębszą interpretację religijnej waśni.

Bardzo ciekawy i szczegółowy opis owego wieczornego nabożeństwa i rytuałów święcenia broni i sztandaru, z dosłownymi cytataми z *Trebnika*, dał w swej powieści z 1901 roku, ostatnio niezwykle poczytnej, *Ostatnie orły* Michał Starycki⁸, a święcone noże weszły też do literatury polskiej, np. do *Beniowskiego* Juliusza Słowackiego⁹.

Kult hajdamaków i imperatyw pomsty na Polakach był żywy w pewnych środowiskach ukraińskich nieprzerwanie. Bardzo dużą popularność zyskała pieśń *Mu zaiđamaки*, napisana przez Osypa Makoweja (!) w grudniu 1901 roku we Lwowie i krążąca w licznych wariantach. Z czasem stała się jedną z ulubionych pieśni strzelców siczowych i w ogóle ukraińskiego ruchu narodowego. W pieśni m. in. pada obietnica naostrzenia święconych noży przez poniżonych „rabów”, a w jej wariantach od polskiego jarzma przechodzi się do ogólniejszych stwierdzeń w zależności od aktualnego wroga i poglądów wykonawców¹⁰.

Wołyń

Jeszcze w 1942, ale zwłaszcza od maja 1943 roku, w wielu cerkwiach unickich i prawosławnych na Ukrainie odbywało się święcenie broni palnej, a także bagnietów, noży, siekier, kos, wideł, sierpów. Duchowni przypominali wtedy dawne wezwanie do plewienia pszenicy z kąkolą, a o rozpoczęciu czystek informowano za pomocą tzw. wici chlebowych. Wróciła znana już retoryka i praktyka, słowa modlitw z *Trebnika* zyskiwały tragiczne przełożenie.

⁸ Михаил Старицкий, *Последние орлы*, drukowanej w 1901 roku w gazecie „Московский листок”, a przetłumaczonej w 1968 roku na język ukraiński pod tytułem *Останні орли*, dostępnej też jako e-book (wg lwowskiego wydania z 1990).

⁹ „Czy nie wiesz o tym, że na Ukrainie / Zaczęła się rzeź i szlachty wyróżnienie? / Pod święconymi nożami (podkr. – A.N.) krew płynie / Pop otwiera pierś, a chłop daje cięcie / W bijące serce. Cały naród ginie / Jak w zapalonym przez Boga okręcie...” (pod koniec pieśni II).

¹⁰ Tekst oryginalnej wersji i informacje o wariantach <<http://nashe.com.ua/song/16310>>, za: <<http://nashe.com.ua/source/32>>: (*Стрілецькі пісні*, упор. О. Кузьменко, Львів 2005), 9 VI 2015.

Czasy współczesne

Kolejna znacząca aktualizacja Mohylańskich rytów wojskowych ma miejsce w obecnym tragicznym konflikcie ukraińskim, zwłaszcza w środowisku niekanonicznej Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Kijowskiego Patriarchatu. Ciekawym tego przykładem jest modlitwa, jaką ułożył metropolita lwowski i sokalski Dymytrij (Rudiuk). Wykorzystał on opracowany przez św. Piotra na bazie tradycji bizantyńsko-ruskiej i opublikowany w *Trebniku* ryt do odprawiania za „cesarza i za naród w czasie walki z wrogami” skonfrontowany z modłami „podczas napaści barbarzyńców i przy nadejściu pogan”, przerobił je, skracając i wzmacniając element lokalny, oczywiście we współczesnym języku ukraińskim. Spośród modlitw umieszczonych przez Piotra została wybrana jedna, również skrócona i w zakończeniu zaktualizowana: „Господи Боже сил, Боже спасіння нашого...”¹¹, patriarcha Filaret (Denysenko) zaakceptował ten nowy utwór i 14 marca 2014 roku zalecił do wykorzystywania w powszechnej praktyce liturgicznej kierowanej przez niego Cerkwi wraz z usilnymi prośbami o ratunek dla Ukrainy w obliczu obecnej interwencji. Dwa tygodnie później ukazało się całe nabożeństwo o zwycięstwo nad wrogiem, w całości oparte na wspomnianych rytach *Trebnika* Mohyły, zawierające też rytury święcenia broni i sztandarów¹². W wielu miejscowościach według tych rytów organizowano cerkiewne uroczystości przy pożegnaniu żołnierzy wyjeżdżających do walki. Nawiązania do dawnej tradycji znajdujemy też w różnych miejscach wydanego z błogosławieństwa patriarchy Filareta w kwietniu 2014 roku zbioru modlitw za Ukrainę i o pokój¹³.

Wykorzystanie wojskowych rytów *Trebnika* lawinowo wzrosło w praktyce moskiewskiego patriarchatu. Jedną z przyczyn jest ogłoszony w październiku 2009 przez patriarchę Cyryła (Gundiajewa) program odrodzenia kozactwa. Matka Boska w ikonie Dońskiej została ogłoszona patronką rosyjskich Kozaków.

¹¹ *Патріарше розпорядження про молитву (додано молитву про визволення від нашествия чужинців)*, <www.cerkva.info/uk/news/patriarkh/4565-rozporiadzhennia.html>, 9 VI 2015.

¹² *Молебень до Господа Бога в часі війни про перемогу над ворогом*, <<http://kyiv-pravosl.info/2014/03/28/moleben-do-hospoda-boha-v-chasi-vijny-pro-peremohu-nad-vorohom/>>, 9 VI 2015.

¹³ *Молитви за Україну та її захисників, Київ–Пирогів 2014*, <www.parafia.org.ua/biblioteka/molytvy/molytvy-za-ukrajynu-ta-jiji-zahysnykiv/>, 9 VI 2015. Dostępne w internecie częściowo jako kontynuacja poprzednich wydań, <www.parafia.org.ua/biblioteka/molytvy/molytvy-za-ukrajynu/>. Wszystkie wcześniejsze modlitwy zostały poddane aktualizacji i opublikowane 10–11 kwietnia 2014 r.

ków (19 VIII/1 IX), powołano synodalną komisję do współpracy z organizacjami kozackimi, opracowano specjalny kozacki trebnik, do którego weszły niektóre z Mohylańskich tekstów¹⁴. W styczniu 2011 w Uspieńskim soborze na Kremlu, na zakończenie nabożeństwa patriarchy Cyryl poświęcił chorągwie dla jedenastu kozackich organizacji działających na terenie Federacji; wcześniej odbył się ryt przybijania ich do drzewca¹⁵. Od stycznia 2014 r. święcenie chorągwi przybrało ogromne rozmiary w związku z jubileuszem 700-lecia św. Sergiusza z Radoneża, ponieważ postanowiono rozesłać je do wszystkich diecezji patriarchatu, odradzając tym samym, jak mówiono, „дореволюционную традицию освящения хоругвей по случаю нарочитых дат”¹⁶.

Osobnym fenomenem, licznie prezentowanym w sieci internetowej, jest święcenie sztandarów i broni w jednostkach wojskowych i w służbach wewnętrznych, co czasem budzi kontrowersje (np. sztandar cerkiewny dla MSW Białorusi w marcu 2011). Dyskutuje się nieraz przy różnych okazjach, czy jest moralne święcenie broni już używanej, wysokiej techniki wojskowej z łodziami podwodnymi, raketami, bronią chemiczną i atomową włącznie. Jako argument za praktyką przytacza się wspomniane słowa z *Trebnika* Mohyły o obronie sprawiedliwości, prawdy Chrystusowej, o dobru Cerkwi i jej wiernych, dodając specyficzne rozważania na temat arsenału zbrojeniowego jako eschatologicznego „zatrzymującego” (ὁ κατέχων) z dość tajemniczego miejsca 2 Listu św. Pawła do Tesaloniczan (2,7–8), ponieważ brak tego „zatrzymującego” otwiera drogę antychrystowi: „Albowiem już działa tajemnica bezprawia. Niech tylko ten, co teraz powstrzymuje, ustąpi miejsca, wówczas ukaże się nieprawy”.

Wszystko wskazuje na to, że aktualność *Trebnika* w posługach związanych z bronią i wojną wciąż będzie wysoka, i ryty cerkiewne będą zawsze towarzyszyć prawosławnym społecznościom, nawiązując do długiej bizantyńsko-słowiańskiej tradycji rozważań nad przyczynami i znaczeniami konfliktów zbrojnych¹⁷.

¹⁴ Сборник чинов последований войсковых казачьих обществ, Москва 2011.

¹⁵ Святейший Патриарх Московский и всея Руси Кирилл совершил чин освящения знамен, флагов и хоругвей войсковых казачьих обществ, <www.ufakazak.ru/vesti/page/225>, 9 VI 2015.

¹⁶ Предстоятели Антиохийской и Русской Православных Церквей совершили Литургию в Храме Христа Спасителя в Москве, <www.patriarchia.ru/db/text/3539480.html>, 9 VI 2015.

¹⁷ Y. Stoyanov, *Norms of War in Eastern Orthodox Christianity*, [w:] *World Religions and Norms of War*, red. V. Popovski, G. M. Reichberg, N. Turner, Tokyo–New York–Paris 2009,

Trebnik Piotra Mohyły

Wykaz rytów związanych z konfliktami wewnętrznymi i wojną z wrogiem zewnętrznym (z incypitami modlitw)

Чинъ ѿверженіа и вчищеніа цркви ѿ безбожныхъ языкъ, или ѿ еретиковъ, или ѿ ѿстѣпниковъ вскверненной. Иже въ стѣхъ ѿца нашего Никифора Исповѣдника, Патріархи Кѡнстантина града. II, 143–152¹⁸.

[М 1:] Бже сил Престолъ имѣай небо, землю же поножіе...

[М 2:] Иже въ стѣхъ ѿца нашего Никифора Исповѣдника, Патріархи Кѡнстантина града.

Гди Бже нашъ, храмъ сей показавый жилище себѣ...

[М 3:] Иже въ стѣхъ ѿца нашего Тарасіа Патріархи Кѡнстантинопольскаго¹⁹.

Влкъ Гди Бже нашъ, тебе млимъ млоствителю и блгоствителю...

Чи блгвеніа вѡнаго сѣдна ратнаго на сопротивныа ѿпѣцаемаго, единаго или многихъ, и блгвеніа воинѡ в нѣ платы хотѣщій. II, 238–245.

[М 1:] Гди Ис Хѣ Бже на, по морю такъ по сѣхъ ходивый...

[М 2:] Влкъ Гди Бѣ ѡцъ нашъ, тебе просимъ, и тебѣ смѣреннъ милиса дѣемъ...

Чинъ ѡщеніа воинскаго знаменіа, еже есть, хорѡгви, и военъ блгвеніа на крань. II, 245–254.

[М 1:] Всесильный и Превѣчный Бѣ на, ѿче Га Ба и спса ншего Ис Ха, сѣ сын...

[М 2:] Гди Бже нашъ, послѣшавый Мсѡвсѣа простершаго къ тебѣ рѣцѣ свои...

Чинъ блвеніа воинскихъ ордѣжій. II, 254–256.

[М:] Гди Бже на, Бже силъ, сильный въ крѣпости, и крѣпкій въ вранехъ...

Чинъ лѣтопровожденіа и начало новаго лѣта, съвершаемый въ а, днѣ Мца Септѣ. III, 62–92.

[М 1:] Гди Бже нашъ, помани на грѣшныхъ и недостойныхъ рабъ твоихъ...

[М 2:] Гди стѣй, въ вышнихъ живый, и на смѣренныа призираай...

s. 166–219; idem, *Eastern Orthodox Christianity*, [w:] *Religion, War, and Ethics: A Sourcebook Of Textual Traditions*, red. G. M. Reichberg, H. Syse, Cambridge 2014, s. 164–234.

¹⁸ Nicefor I, (ok. 758–829), patriarcha Konstantynopola w latach 806–815. Ryt był stosowany także do oczyszczenia zbezczeszczonego cmentarza (цминтаръ), zob. s. 144.

¹⁹ Tarazjusz (ok. 730–806), patriarcha Konstantynopola w latach 784–806.

[М 3:] Гди щедрыи и млтвыи, долготерпеливыи и многмлтвыи, видши...

[М 4:] Бл҃гословѣи тѣ, слави тѣ, и припадающе покланѣемъ ти съ вседержителю...

[М 5 (Вторая):] Владко Гди Ис Хѣ Бже нашъ, приклони оухо твое, и оуслыши на...

Млѣвное пѣніе къ Гѣ ншемы Исѣ Хѣ пѣваемое в нждѣ црковной, в оумиреніи и соединеніи Православныхъ Бѣры, и свовожденіи ѿ вѣдѣ належашіи Православнымъ, ѿ сопротивныхъ Апостатствъ. III, 93–116.

[М:] Владко Гди Исѣ Хѣ, Бже превѣчный, везначалный, и прнвсѣщный свѣте...

Млѣвное пѣніе къ Гѣ ншемы Исѣ Хѣ пѣваемое в оумиреніи и соединеніи Церкви, и свовожденіи в равоѣ и плкненіи Ягаранскомъ сѣцихъ, и раздршеніи тѣхъ Хртоненавистныхъ власти. III, 116–135.

[М:] Незлобиве, вѣгрѣшне, долготерпеливе члкълюбче и бл҃гопремѣнителю Гди...

Вослѣдованіе молебнаго пѣніа къ Гдѣ Бгѣ нашемъ, за царя и за люди. Пѣваемаго въ время Брани, противъ спостатствъ нахощащихъ на ны. III, 136–157²⁰.

Молитва, а. в повѣдѣ на враги царя и воѣ егво на Брань идѣщихъ.

Гди Бѣ нашъ, премѣростію своею, и слово единѣмъ...

Млтва, б. в повѣдѣ на враги воемъ хртланскій на брань идѣщихъ.

Гди Бѣ отцѣ нашій, ты еси Бгѣ единъ на нбси горѣ и на земли низъ...

Млтва, г. в повѣдѣ на враги Царю или Гетманъ, и воемъ егво на враѣ идѣщій.

Гди Бѣ на, едине крѣпкій и сильный въ бранѣ...

Млтва, д. в повѣдѣ на вѣвожныа враги воемъ правовѣрнымъ.

Гдѣ Бже сила, Бже спніа нашегво...

Вослѣдованіе молебнаго пѣніа пѣваемаго в нашествіи варваръ и в нахожденіи языквѣ. III, 157А²¹–182²².

Млтва, а. Макаріа Ярхіеѣпа Филаделфійска въ нашествіи языкѣ²³.

²⁰ W rubryce przed modlitwami zaznacza się, że mogą być one przeczytane albo wszystkie, albo rozdzielone na dwie części i ta druga część ma być odmówiona innego dnia, k. 146.

²¹ Początek na stronie bez paginacji, na odwrocie strony 157.

²² Tutaj także informacja o możliwości podzielenia modlitw na dwie części, s. 167.

²³ Makary Chryzocefalus (ok. 1300–1382), w latach 1336–1382 metropolita filadelfijski, początkowo przeciwnik, następnie zwolennik doktryny palamickiej.

ВѠко Гѣ Бжѣ нѠ, ктѡ оуподовитсѧ тебѣ...

Млѣтва, б. ѡ нашествѣи ѡзыкъ.

ВѠко Гѣ Бжѣ нѠ, тебѣ сѧ молимъ и тебе просѣ...

Млѣтва, г. стѣбѣшагѡ Каллиста Патрїархи, за царѡ, люди, и воѡ егѡ, ѡ нашествѣи Варваръ²⁴.

Гдѣи и Бѣ мѠти, всѧкїѡ влѣти подателю...

Млѣтва, д. тогожде стѣбѣшагѡ Каллиста, ѡ нашествѣи варваръ.

Бѣзначалне црѣю, невидиме, неѣследиме, непостижиме, и неизреченне...

Млѣтва е, тогоже за Хрѣтоименитыѡ люди.

Тебѣ сѧ молимъ, и тебе просѣ прилежнѡ...

Млѣтва з, Кврѣ Филофеѡ Патрїархи, къ Престѣбѣи Бцѣи, ѡ нашествѣи ратникъ, и ѡ извавленїи плѣбненныѡх²⁵.

Дѡѡ ВѠчце Бцѣ, єдинороднагѡ Бгѡ Слова, всѧкоѡ видимыѡ...

²⁴ Kallistos a. Kalikst I, zm. 1363, patriarcha Konstantynopola od 1350 do 1353 oraz, po krótkim okresie rezygnacji, ponownie od 1355 do 1363, obrońca palamizmu.

²⁵ Filoteusz Kokkin lub Kokkinos (ok. 1300–1379), patriarcha Konstantynopola od listopada 1353 do 1354 (w czasie rezygnacji Kallistosa) oraz od 1364 do 1376 (po jego śmierci).

War in the *Trebnik* of St. Peter Mogila [Mohyla]

Aleksander Naumow

The famous *Trebnik* (Euchologion) of St. Peter Mogila contains a large number of liturgical services pertaining to internal and external conflicts and hostilities. They are organized in three circles: heretics (Catholics and Protestants), apostates (Uniates) and pagans (Muslims); Jews occupy a special position, serving as a bad example for the first two categories. There is a group of services for the blessing of armies, banners and weapons, and such liturgical texts gain significant popularity during specific historical moments. As an example, the paper treats the motif of the blessing of the knives from the haidamaky uprisings in the 18th century, the blessing of weapons during the Volhynia (Volyn) massacre (1943), as well as the revival of military and Cossack rituals in the Russian Federation.

Война в *Требнике* св. Петра (Могилы)

Александр Наумов

В знаменитом *Требнике* св. Петра находится большое количество богослужбных чинов, посвященных внутренним и внешним конфликтам и противостояниям. Они сконцентрированы в трех кругах: еретики (католики и протестанты), отступники (униаты) и язычники (мусульмане); евреи занимают особенное место, служа плохим примером первым двум категориям. Группа текстов предназначена для обряда благословения войск, знамен и оружия, и эти тексты обретают большую популярность в определенные исторические моменты. Как пример в докладе приводится мотив священных ножей из гайдамацких восстаний (XVIII в.), освящений разнородного оружия во время волынской резни (1943), как и возрождение военных и казачьих ритуалов в Российской Федерации.

Università Ca' Foscari Venezia, <anaumow@unive.it>.